

NOMS DE CELENERIS RECOLLITS PER FRA MIQUEL COLOM

Miquel DURAN I ORDINYANA

Fra Miquel Colom (Bunyola 1900 – Palma 1999) fou en la seva joventut col·laborador d'A. M. Alcover en l'obra del Diccionari. Quan les seves obligacions com a frare franciscà ja li havien fet abandonar aquesta col·laboració, va fer un excel·lent treball de recollida de noms de peixos i altres organismes marins, que ha romàs inèdit.

En el recull de noms d'organismes marins hi queda ben palès que l'existència de zoònims específics en el lèxic dels pescadors està determinada per l'interès que per a aquests tenen els diferents grups zoològics. Aquest interès és normalment de tipus econòmic. Per això el cos principal del treball es refereix als noms de peixos. El paper determinant de l'interès econòmic queda reflectit en el fet que la nomenclatura popular esdevé empobrida i poc precisa, i fins i tot inexistent, quan es refereix a peixos no aptes per al consum humà. En concordança amb el seu interès alimentari, segueixen en nombre els noms referents a crustacis i a mol·luscs, per aquest ordre. Altres tàxons, com els equinoderms i els celenteris, de gran importància biològica però de valor alimentari mínim o nul, tenen una representació molt més migrada dins el lèxic dels pescadors felanitxers.

La importància dels celenteris dins l'economia biològica dels oceans és òbvia. Basta recordar el paper que en els mars intertropicals tenen els corallaris i madreporaris en la construcció d'esculls (v.g. la Gran Barrera australiana) i d'illes coral·lines. Però del total de més de 9000 espècies que es coneixen d'aquest fílum, únicament els coralls tenen interès des del punt de vista de l'explotació dels recursos halièutics. A la nostra mar, a banda de l'alt valor econòmic del corall vermell, si els celenteris mereixen l'atenció dels pescadors és per una propietat negativa: l'enèrgica i desagradable acció urticant de la gran majoria de les espècies.

En la bona descripció que se'n fa a la *Història Natural dels Països Catalans*, s'hi troben molts pocs noms de celenteris d'origen verament popular: *barqueta*, *borm*, *corall* i *mà de mort*. S'empren cultismes derivats de noms grecs i llatins (*anemona*, *gorgònia*, *madrèpora*, *medusa*, *pòlip*, etc.), cultismes fets per adjectivació dels noms populars (*borm blau*, *corall negre*, *corall vermell*, etc.), expressions fetes emprant mots usuals complementats amb intenció descriptiva (*cinturó de Venus*, *clavell de mar*, *didal blanc*, *fideus de mar*) o calcs d'altres llengües com *caravel·la portuguesa* (de l'anglès *portuguese man of war*, a través del cast. *fragata portuguesa*). En el DCVB hi ha uns pocs exemples d'altres noms ben populars no esmentats a la citada *Història Natural dels Països Catalans*: *ortiga*, denominació balear que s'aplica a diverses espècies de pòlips solitaris del gènere *Actinia*, i un nom valencià dels sifonòfors del gènere *Physalia*: *bufa de mar*.

Referent a aquest grup, Fra M. Colom en va anotar únicament set noms. Val la pena parlar-ne perquè una part d'aquests, *balandra*, *balandró* i *canelobre* (o *cirial*), en la seva accep-

ció zoonímica, són novetats no contingudes en el *DCVB* ni en el *DIEC*. I pel que fa a la resta, *vorm* i *bromer*, *ortiga* i *figa d'ermità*, es oportú fer-hi algunes observacions.

En l'exposició que segueix, cada un dels noms de celenteris va seguit de la descripció, escrita en lletra cursiva i entre cometes, que Fra M. Colom va anotar en els seus quaderns.

Bromer: «*Vorm*»

Aquesta mateixa equivalència fou també recollida a la costa sud-oriental de Mallorca per Joan Coromines (*DECat*, II); «+*Bromer* vaig anotar dels pescadors de Portopetre (Felanitx) (veg. la cita en *VORM*) crec com a equivalent del *vorm* de la Costa de Llevant, en el sentit de 'medusa', bestiola marina gelatinosa amb aspecte de mucositat.» El signe + indica que Coromines considera que *bromer* és un mot no recollit en els diccionaris anteriors. És ben segur que Fra M. Colom va sentir pronunciar *brumer*, i el mot *brumer*, que no és diferent de *bromer*, és esmentat dues vegades en el *DCVB*: en el tom 2, és descrit lacònicament com a sinònim de *grumer*, i en el tom 6, es donen 4 accepcions diferents de la veu «*grumer* o *brumer*»; la primera accepció l'assimila amb el concepte d'esca emprada per atreure els peixos (sinònim de *grumeig*), i la segona l'identifica com a nom del sifonòfor *Physalia*.

Sobre les relacions i l'etimologia de *vorm*, *bromer* i *grumer*, el mateix Coromines [*DECat*, s. v. *borm*, *bromera*, *grumejar* i *grumer*, i *vorm*] en fa un estudi basat en un impressionant recull de dades, que deixa ben establert que *vorm* prové d'un llatí *bormu, forma metatètica de *MORBU* 'malaltia'. *Borm* en principi designa una malaltia del bestiar, especialment el de pota rodona, consistent en una inflamació de la pituitària amb producció d'abundant mucositat nasal. Però ben aviat *borm* fou entès no com a nom de la malaltia en si, sinó del símptoma més evident d'aquesta: el moc. Per aquest motiu, el nom popular català de les meduses té una motivació paral·lela a la del seu equivalent anglès *jellyfish*. Coromines ho deixa entendre quan diu «'medusa', bestiola marina gelatinosa amb aspecte de mucositat», o quan presenta (*loc. cit.*) un bon exemple de transferència de la idea de 'moc' fora de l'àmbit de la terminologia nosològica, «*bromosa*, nom d'una classe de bolet... el mateix que a tants llocs s'anomena *mocosa*», o evoca uns records d'infància (*loc. cit.*), «Els marrecs que nedàvem a Sant Pol de Mar, cap a 1915, en parlàvem amb seriosa por: recordo haver-hi vist més d'un cop, surant, a penes sotaiguada, la gelatinosa substància. Pronunciàvem *borm*...».

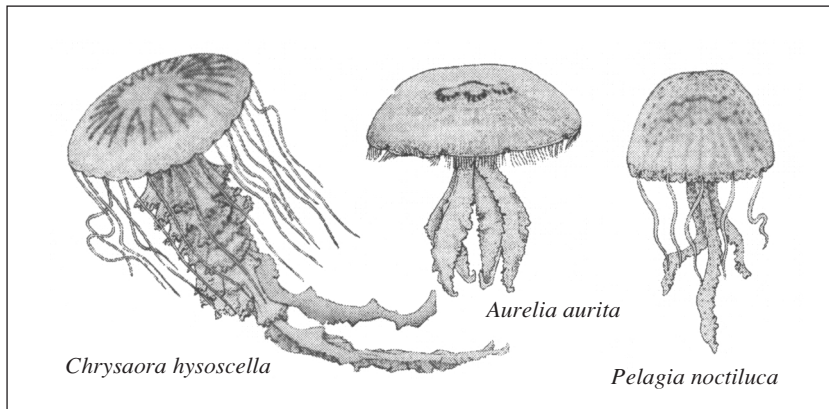

FIGURA 1. Tres exemples de bromers, meduses de l'ordre dels acàlefs

Per tant és evident que Coromines associa l'aplicació del mot *brom* a les meduses amb l'aspecte gelatinós, «mucós», d'aquestes. Però no arriba a establir el punt exacte on es va originar aquesta denominació, malgrat que disposava dels elements necessaris per fer-ho. En el *DCVB* hi ha una accepció del mot *borm*, amb descripció incorrecta, que diu, «Espècie de greix que els peïxos deixen en els filats de pescar (Saura i Aladern Diccs.)...». Aquesta, juntament amb una citació que fa Coromines d'un text del seu pare (Pere COROMINES, *Silèn*, XIX, 246): «com el pescador que hissa la xarxa, i la treu claferta de vorm», donen la clau per a la identificació de com fou que les meduses s'han identificat com una 'cosa mocosa'. Cal posar l'origen en una experiència desagradable viscuda sovint pels pescadors que treballen amb les xarxes de tresmall. Aquestes són uns dels arts de pesca d'ús més general i antic a la Mediterrània, que a l'estiu, quan hi ha veritables explosions demogràfiques de meduses del grup dels acàlefs (sovint de les espècies *Aurelia aurita*, o *Chrysaora hysoscella*, o *Pelagia noctiluca*), queden carregades, farcides, «clafertes», d'aquests animalons. Quan el pescador hissa les peces de xarxa, aquestes se li presenten plenes d'un material gelatinós, transparent i gairebé incolor, com un moc espès, força desplaent pel fet que conserva una bona part de les propietats urticants de les meduses vives, entre el qual es veuen trossos del cos d'aquestes, no acabats de desfer-se del tot. La pesca ha estat un desastre; les xarxes en lloc de peix han agafat moc, és a dir *borm*.

Per altra banda, és evident que entre els pescadors (almenys els mallorquins) els mots *bromer* i *vorm* han perdut el seu significat originari de 'moc', i més aviat s'associen amb les propietats urticants dels celenteris, com ho demostra aquesta observació de Coromines: «A Felanitx *brumés*, parlant de *sæz urtígæs (de ma(r))*, "animal que pica", per "diferent dels *b.*" (1964)».

Ortiga: «creuen que és animal perquè corr. És comestible.»

És interessant el criteri emprat pels pescadors per identificar la naturalesa animal d'aquests celenteris: el verb *córrer* és emprat en el sentit de 'tenir la facultat de canviar de lloc'. La velocitat de desplaçament de les ortigues de mar es tan lenta que no és perceptible a la vista; es nota únicament pels seus efectes al cap d'un cert temps.

Aquest nom és aplicable a diverses espècies de pòlips solitaris del grup dels actinuaris, que a nivell més culte es diuen *anemones* pel seu aspecte que recorda les flors del mateix nom. L'*ortiga* per antonomàsia és l'espècie *Anemonia sulcata*, de color terrós verdenc, molt freqüent sobre les roques des de la mateixa línia de costa fins a 5 o 6 metres de profunditat. És l'únic celenteri considerat comestible segons P. Ballester, citat en el *DCVB*: «...es mengen fri-

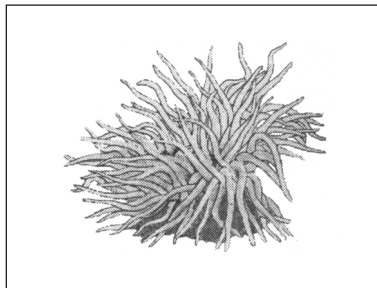

FIGURA 2. L'ortiga *Anemonia sulcata*

tes amb sèu negre, dit de caldera, després d'escaldades i revoltes dins pa raiat.»¹ Aquest diccionari i el de l'IEC parlen també de l'*ortiga verda* i l'*ortiga vermella*. El primer d'aquests dos noms s'aplica als exemplars de color verd pur d'*Anemonia sulcata* o d'*Actinia cari*, mentre que l'altra designa únicament la *Actinia equina*, espècie que també es diu *tomàquet de mar* per causa del seu color vermell intens.

Figa d'ermità.- «Espècie de figa que se posa damunt l'ermità. L'ermità la du a un lloc on pugui menjar, s'obri i agafa el menjar. Devora molt.»

Aquesta és una excel·lent definició, feta en llenguatge popular, de l'associació simbiòtica entre diverses espècies de pòlips actiniaris i de crancs ermitans. El mot *figa* s'empra en aquest sentit a Tarragona, València i Mallorca.

Riedl (1986, p. 195) descriu les dues espècies més importants de *figues*: *Adamsia palliata*, associada a *Pagurus prideauxi*, i *Calliactis parasitica*, normalment associada als ermitans grossos (*Dardanus arrosor*, *Paguristes oculatus*).

Les novetats lèxiques recollides per Fra M. Colom es refereixen a dos organismes macroplànctònics de vida vinculada a la superfície del mar, i a un madreporari que viu a la fonera.

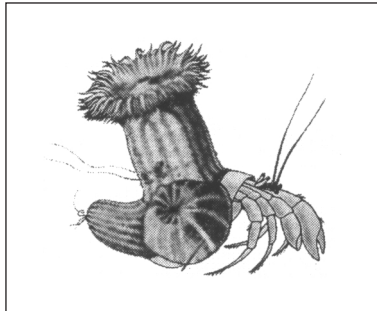

FIGURA 3. Un cranc ermità portador de figures de l'espècie *Calliactis parasitica*

Balandra: «pica molt si la toquen. Molt semblant a la balandra. Du una vela i el vent la fa moure, té fils acabats en una bolleta. La vela és de molts de colors, que produeix el sol. És blava.»

A un altre lloc, en una síntesi desafortunada, que fa entre aquest mot i el mot *balandró*, per creure erradament que s'apliquen a un mateix animal, afegeix una frase molt significativa: «Un pescador me contava que estigué tres dies amb la mà i braç sense consol per haver tocat un animal d'aquests.»

Tots aquests trets descriptius indiquen de manera inequívoca que *balandra* és el nom del sifonòfor *Physalia physalis*, anomenat també *borm de vela* o *caravella portuguesa* (*Hist. Nat. dels Països Catalans*) i *bufa de mar* (DCVB). Els sifonòfors són celenteris colonials, formats per individus de diferents formes i funcions (nutrició, reproducció, defensa, etc.), entre els quals destaca el pneumatòfor, un individu molt més gros que els altres, transformat en un

1. També recordo haver sentit comentar a la meva mare que quan ella era jove els pescadors del Port d'Alcúdia menjaven ortigues de mar fregides.

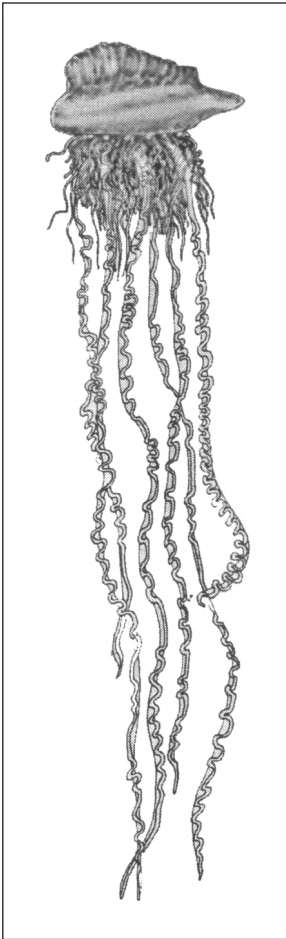

FIGURA 4. La balandra,
Physalia physalia

m'ensenyaren fugaçment *vələləs*, que altres pescadors d'allà anomenaven +*balandró* (1969) no recordo si ells o els oceanògrafs que m'acompanyaven digueren que tots dos noms s'expliquen perquè s'assemblen a una embarcació diminuta...»

Aquí cal fer un aclariment important referent a la distribució geogràfica d'aquests dos noms, per tal d'evitar que s'interpreti que *velella* també és usat a Mallorca. Un curiós personatge, que havia nom Cosme, que vivia en solitari a Cabrera, coneedor expertíssim de l'illa, fou qui va informar a

mena de gran vesícula plena de gas, de color blavosa, que flota sobre la superfície del mar (*Physalia*, del grec *υσάλις* 'bombolla d'aigua'), del qual pengen la resta d'individus, que estan sempre submergits. De tots els celenteris de les aigües europees, la balandra és el que té una acció urticant més enèrgica i perillosa.

Balandró: «té una espècie de vela blava»

Malgrat que aquesta definició no té, ni d'un bon tros, la força descriptiva de l'anterior, és suficient per aclarir que fa referència a un altre celenteri pelàgic, la *Velella velella* (abans anomenada també *Velella spirans*). Com la balandra, també viu lligada a la superfície de la mar. El seu flotador té la forma d'un disc pla, dividit en cambres radials, que porta una prominència triangular en forma de petita vela que li serveix per navegar a favor del vent. El seu hàbitat normal és l'alta mar, molt lluny de la costa, i sovint forma enormes eixams de molts de milers d'individus. Com a conseqüència dels vents persistents dels grans temporals de llevant, de tant en tant arriben en gran quantitats a les nostres costes.

És per causa d'aquesta cresta en forma de vela, que a Menorca li diuen *velella*. El nom científic li fou donat pel naturalista francès Lamarck llatinitzant el nom vulgar *velèlle*, grafia afrancesada d'un nom occità paral·lel al menorquí. La *velella* és ben coneguda a Menorca, on ocasionalment els pescadors d'oblades en fan ús per atreure el peix a la pesquera. Jaume Ferrer Aledo (1914) parla de les arribades massives de velelles i del seu ús com a grumeig de pesqueres, però no en dona cap mena de descripció ni cap indicatiu que permeti deduir quina mena d'organismes són. Segurament és per la impossibilitat de treure'n una definició mínimament acceptable que el mot *velella* no fou inclòs en el *DCVB*, on es cita l'obra de Ferrer com a font lèxica de termes mariners.

Coromines fa esment d'aquests dos noms (*DECat*, IX, 85a53-60): «+*Velella* (Lab. 1888, nom d'uns "animals radiats"). En un periple entorn de l'I. de Cabrera

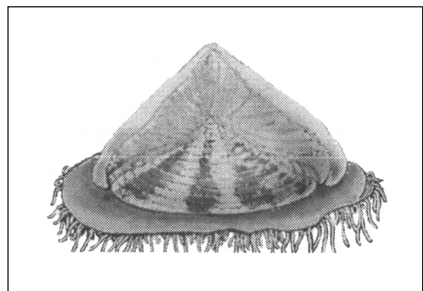

FIGURA 5. La velella, *Vellela velella*

Coromines sobre els topònims de la costa de l'illa (aquest era l'objectiu del viatge del filòleg), i qui va esmentar el mot *balandró*. Qui va parlar de *velles* vaig esser jo, que era l'oceanògraf que l'acompanyava: havia après aquest nom a Menorca, de boca d'un pescador d'oblades de Sant Lluís.

Calobre o cirial: «*vegetal fosilitat que fa branques gruixades*»

La forma correcta del mot és *canelobre*. Ignoro si *calobre* és un error de transcripció, o si Fra M. Colom ho va escriure així perquè així ho va sentir dir als pescadors.

Al principi dels anys setanta, parlant de la possibilitat de rossegar les xarxes de bou sobre els fons veïns del "Fort des francès",² cercant de pescar-hi gambes i escamarlans, el patró Pere Fuster de Cala Ratjada em parlà de la probable existència en aquelles aigües dels canelobres. La seva experiència li deia que els canelobres podien causar grans destrosses a les xarxes, fins al punt de desaconsellar l'experiència des d'un punt de vista de rendibilitat econòmica. Per la descripció que me'n va fer i per altres dades que n'he pogut recollir, em sembla evident que els canelobres són uns madreporaris arborescents del gènere *Dendrophyllia*, les colònies dels quals atenyen una alçada de 80 cm, i tal vegada més.

L'expressió «fosilitzat» emprada per Fra M. Colom, es refereix al fet que les *Dendrophyllia* que actualment es troben en el Mediterrani, en general són esquelets de colònies mortes des de fa molt de temps, veritables subfòssils.

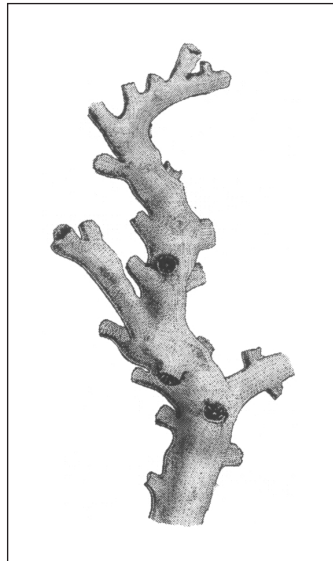

FIGURA 6. Un canelobre del gènere *Dendrophyllia*

2. Nom popular de l'accident topogràfic que figura en les cartes nàutiques amb el nom de «banc de l'*Émile Baudot*». És una muntanya submarina, situada a unes 30 milles nàutiques al sud-oest de l'illa de Cabrera, que s'aixeca sobre fons de més de 1000 m i té el cim a sols 95 m per sota de la superfície.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, A. M. / MOLL, F. de B. (1930-1961): *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Palma.
- COLOM, M.: *Noms de peixos i mariscs recollits a Portocolom els dies 29, 30 i 31 de desembre de l'any 1935*. Manuscrit inèdit.
- COROMINES, J. (1980-1995): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes.
- DURAN, M.: *Comentaris a un recull de noms de peixos de Portocolom fet l'any 1935 per fra Miquel Colom T.O.R.* (En preparació).
- FERRER ALEDO, J. (1914): *Artes de pesca en Mahón*. Maó.
- GARCIA, A., i GIL, J. M. (1991): «Els Celenterats». FOLCH, Ramon (dir.): *Història Natural dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. 8, p. 105-156.
- RIEDL, R. (1986): *Fauna y Flora del mar Mediterráneo. Una guía sistemática para biólogos y naturalistas*. Barcelona: Ediciones Omega.